

Földvály Miklós István

A római rítus változatainak kutatása — I.*

Bevezető gondolatok

Nagyratörő vállalkozásba fogunk: messze nem teljes körű tapasztalatokra hagyatkozva megpróbáljuk fölvezetni a római típusú liturgiaváltozatok kutatásának módszertanát. Tárgyunk időkorlátai szűken értelmezve is ezer évre, a VI. századtól, az első pontosabb adatokat szolgáltató szövegemlékek korától a XVI. századig, a tridentini zsinat utáni rendezésig terjednek, amelyet követően új liturgiaváltozatok már nem születtek. Ezen időkeretek között érdeklődésünk tárgyát képezik mindazok a területi vagy intézményi alapú liturgiaváltozatok, amelyek közvetve vagy közvetlenül a Róma-városi liturgiára vezethetők vissza.

Földvály Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa és a LFZE Egyházzene tanszékének oktatója.

Kérdések és célok

Habár munkahipotézisként ilyenek fogadjuk el a magát latinnak vagy nyugatinak tekintő egyházmegyék és szerzetesi közösségek összes szokásrendjét, a „rómaiság” tulajdonképpeni jellemzőit csak a változatok összevetése után tudjuk megállapítani. Az, hogy egy adott gyakorlat Rómára hivatkozik vagy öntudatosan saját szokását, rítusát emlegeti, érdekes lehet egy-egy kor és közösség identitásképzése és legitimitásigénye szempontjából, de keveset mond vagy kifejezetten félrevezető, ami a liturgia objektív tartalmát illeti. Első kérdésünk ezért éppen az, hogy mi tartja össze a római rítust: melyek azok a belső, magukban a szertartásokban kimutatható tulajdonságok, amelyek különféle változatait összekötik, és amelyek nem mutathatók ki e változatok csoportján túl, például a keleti, ókeleti vagy ólatin liturgiákban?

Második kérdésünk az első fordítottja: ha ez a rómainak mondott rítus a középkorban és részben azon túl is változatok sokaságában nyilvánult meg —amint az már kevés forrás felületes összevetése után is egyértelmű—, melyek azok a tulajdonságok, amelyek az egyes változatokat megkülönböztetik, szembeállítva azokkal a tulajdonságokkal, amelyek általában vett, az összevetést egyáltalán lehetővé tevő összetartozásukat biztosítják?

* A Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság „In memoriam László Dobszay” címmel megrendezett, IX. tudományos konferenciáján 2012. október 13-án, szombaton az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Bartók termében elhangzott előadás szerkesztett változata, amely Dobszay László elképzeléseit, különösen a CAO-ECE program 1988-as indulásakor megfogalmazott gondolatait gondolja tovább. Készült az OTKA K 78680 programja és a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával. Az előadás egy hosszabb tanulmányosorozat programadó fejezete.

Továbbmenve: mivel a középkori liturgiát egyedi közlések, nagyrészt kéziratok, majd a kéziratokkal rokon alkatú, csak éppen sokszorosított nyomtatványok képviselik, tökéletesen azonos tartalmú források nincsenek, vagy alig vannak. Vajon szinte minden forrás újabb rítusváltozatot jelent? Milyen mértékű különbségek érik el az „ingerküszöböt” a változattá váláshoz? Ha bizonyos mértékű eltérések még megengedek, hogy hordozóikat egy csoportba soroljuk, van-e a rítusváltozatoknak valamiféle rendszertana, azaz alkotnak-e családokat, osztályokat, törzseket; vannak-e több változatot vagy változatcsoportot összekötő, illetve elválasztó tulajdonságaik? Ha vannak ilyenek, összefüggnek-e, és ha igen, hogyan függnek össze az európai társadalom és egyházi élet liturgián kívüli kapcsolatrendszerével?

Az imént elsorolt kérdések szinkron jellegűek, azaz föltételezik az egy-egy intézményi és neki megfelelő társadalmi egységre, tehát székesegyházra, társaskáptalanra, monostorra vagy szerzetesrendre jellemző rítusváltozat tartósságát, változatlanságát. Azt sejtetik, hogy a rítusváltozat egyben úzus is: valamiféle csoportidentitással rendelkező közösség maradandó és jellemző, elidegeníthetetlen tulajdona. De mi történik, ha a bizonyíthatóan ugyanazon intézményi egység gyakorlatát leíró, ám különböző korú források liturgikus tartalma nem ugyanaz? Beszélhetünk-e változatokról diakron értelemben, van-e az egyes változatoknak saját történelme, amelyben reformok, fordulópontok lennének kimutathatók? Vagy ha az úzus állandó is, lehet-e, van-e történeti vetülete az úzusok kölcsönhatásának? Megfigyelhetők-e leszármazási viszonyok vagy kereszteződések az egymással kapcsolatba került változatok között?

Mindezekre a kérdésekre számos részleges válasz született már, a liturgiátörténet kutatója óhatatlanul, de többnyire következtetlően alkalmazza e megközelítéseket. Magától értődő fogalomként használatos a rítus, a rítusváltozat, az úzus, természetesnek tűnik nagyobb területi egységek rítusváltozatairól összefoglalóan beszélni, a középkorra vonatkozóan liturgiareformokat emlegetni vagy hatásokat, kapcsolatokat mutatni ki úzusok és az őket gyakorló közösségek között. Nem állítjuk, hogy a végeredményt tekintve mindez tévedés lenne, de azt igen, hogy a téma jelentőségéhez képest módszertanilag reflektálatlan, forrásanyagát tekintve pedig általában hiányos és esetleges a kutatás. Ezért —az előrelépést hátráltató problémák bemutatása után— egy rendszereesebb és teljesebb feldolgozás eszköztárát igyekszünk kidolgozni.

Korlátok és lehetőségek

Anyagbőség

Az első és legnagyobb akadályt az anyagbőség jelenti. A rendszeralkotó megközelítéshez szükségesnek látszik, hogy az, aki a rendszert alkotja, ismerje és át tudja tekinteni a kialakítandó rendszer elemeit. Esetünkben ezek az elemek a teljes római liturgia egyes szertartástípusai, amint a fennmaradt kéziratok és nyomtatott forrásanyagban megjelennek. A teljes római liturgia szöveganyaga

már önmagában tekintélyes korpusz, pontos és bensőséges ismerete egyetlen változatra vetítve is önálló szaktudomány. Ezt nevezhetnénk leíró liturgikának. Ha ennek horizontját tovább szélesítjük egy történeti-összehasonlító liturgika irányába, az emberi megismerés lehetőségeit messze meghaladó forrástömeggel: a XVI. századig tartó európai könyvkultúrának a pusztulások-pusztítások után is legnagyobb forráscsoportjával szembesülünk. Az anyag ismétlései, átfedései természetesen számosak, sőt ezek alkotják túlnyomó részét. A figyelemre méltó, a változatok szempontjából mérvadó elemek kiszűréséhez mégsem tartható meg a teljes korpusz földolgozásának fáradságos munkája, amelyet a teljesség igényével csak összehangolt, azonos elvek alapján működő kutatócsoportok nemzedékei végezhetnének el. Félő, hogy ez sem lenne elég: az adatokat ugyan rögzítenék és csoportosítanák, fontos részeredményekre is jutnának, de a tulajdonképpeni rendszer kialakításához az így nyert tudás egészét összefoglalni képes, ezért lehetőleg egyetlen, rendszerező és mégis intuitív intelligencia szükségeltetnék.

Az anyagbőség nemcsak mennyiségi probléma. A középkori és kora újkori liturgikus szövegmélekek fennmaradási arányai szélsőségesen eltérők attól függően, hogy az egyes európai területek újkori története hogyan alakult: lakóik és meghatározó intézményeik elutasítólag, semlegesen vagy érdeklődéssel fordultak múltjuknak ehhez a szeletéhez. A jobban dokumentált liturgiaváltozatoknál a fennmaradt anyag reprezentatív képviselőinek kiválasztása, a gyengébben dokumentáltaknál a hiányzó adatok pótlása, kikövetkeztetése jelent kihívást. A végeredménynek arányosan kellene lefednie Európa térképét, ahogyan az egyházi és így a liturgikus élet is mindenütt egyformán eleven volt, habár „sűrűsége” az egyházi intézmények számának és sokféleségének megfelelően nyilván nem volt egyforma. Ez az intézményi sűrűség és sokféleség azonban megint nem vihető át minden további nélkül a liturgiára. Az egységnyi területre jutó püspökségek nagyobb száma például nem kell, hogy szükségképpen a liturgiaváltozatok nagyobb számát is jelentse; hogy így van-e, azt csak az egyes források elemzése után lehet eldönteni. Másutt épp ellenkezőleg: feledésbe merült változatok egykori meglétét kell föltételeznünk.

A rendszeralkotás felé tehát az anyag értelmes rendezésén és egyszerűsítésén, redukcióján át vezet az út. A gyakorlatban ez a reprezentatív források kiválogatását, csoportosítását és kapcsolataik leírását jelenti. A liturgiátörténeti kutatás módszereit annak alapján lehet jellemezni, hogy milyen eszközökkel vagy elvek alapján végzik el ezeket a műveleteket. Három fő irányt vélünk elkülöníthetőnek, amelyek egyrészt meghatározó eredményekre vezettek, másrészt szemléleti hiányosságaikkal vagy egyoldalúságukkal korlátok közé szorították a témáról való gondolkodást.

Ezeket foglaljuk össze a következőkben a genealógiai, a statisztikai és az antikvárius megközelítés címszava alatt:

Genealógiai megközelítés

A genealógiai megközelítés az emberi gondolkodás egyik meghatározó alakzatát követi, amelyet a naiv vagy mitikus aitológiákban és a tudományos evoluzionizmusokban egyaránt fölfedezhetünk. Lényege, hogy a folyamatok az egytől a sok, az egyszerűtől az összetett felé tartanak, az igazság megismeréséhez pedig az eredet megismerésén keresztül vezet az út. A jelenségek közti viszonyok leszármazási képletekkel, összefoglalóan pedig családfákkal, stemmákkal írhatók le. A genealógiai megközelítés hangsúlyozottan történeti, és többnyire nem nélkülöz valamiféle értékmozzanatot: a sokszorozódás, összetetté válás hanyatlás a tisztább és eredetibb, vagy —épp ellenkezőleg— fejlődés a kezdetlegesebb ősállapothoz képest.

Különösebb filozófiai igény nélkül, de valami ilyesmi: a legkorábbi fönmaradt források iránti érdeklődés és a későbbi fejlemények leszármaztatása, családfába rendezése jelentette a liturgiátörténet fő egyszerűsítési és rendszerzési eljárását például a szakramentáriumok, a pontifikálék, a római ordók, a miselekcionáriumok és a zsinati rendtartások maradandó értékű feldolgozása. Az így nyert következtetések nagy része vitathatatlan, főleg a hagyományozás korai szakaszára vonatkozólag, de kevésbé meggyőző, amint megszorodnak az időben párhuzamos, egyértelmű genealógiai sorokba nem illeszhető adatok. Az érett középkor liturgiájáról kialakuló benyomásunk zavarba ejtően meghiúsítja az ilyen irányú kísérleteket, és néha úgy tűnik, a liturgiátörténet korábbi szakaszaiban is csak azért működik jól a módszer, mert kellemesen csekély a fönmaradt források száma.

Két fölvetést kockáztatunk meg a genealógiai megközelítéssel szemben, nem állítva, hogy ezek kizárólagosak lennének, vagy hogy a genealógiai megközelítés ne lehetne sokszor hiteles és eredményes:

Az egyik, hogy talán könnyen hagyjuk magunkat félrevezetni saját filológus-mivoltunktól. A források kutatója hajlamos természetesnek tartani, hogy a vizsgált jelenség, ez esetben a liturgia vagy egy szertartástípus kiindulópontja az azt rögzítő írott szöveg. A kéziratos szöveg eredetileg egy példányban keletkezik, eljut valahová, lemásolják, újramásolják, sokszorosítják; újabb és újabb olvasói újabb és újabb helyszíneken átültetik a benne foglaltakat a gyakorlatba, így a gyakorlat terjedése a szöveg terjedésével analóg. Ha azonban a liturgikus szokások és szertartásrendek alapja nem vagy nem kizárólag azok szöveggönyve, akkor a folyamat ellentétes irányú is lehet. A szertartás eszméje, szerkezeti váza, szöveges és cselekményi elemei terjedhetnek el először, vagy akár szülehetnek meg párhuzamosan. Ha így történik, akkor a szertartás már *in statu nascendi* változatokban fogalmazódik meg, mert az elgondolásnak megfelelő szövegeket és gesztusokat helyben is létrehozhatnak, a máshonnan kapottakat pedig egyéni módon kapcsolhatják össze egymással és a helyben létrehozottakkal. Utóbb ezek az elemek kölcsönhatásba léphetnek egymással. A kölcsönhatás lehet analógiás, amikor különböző formák hasonulnak egymáshoz, de széttartó is, amikor eredetileg rokon jelenségeknél „gazdáik” szándé-

kosan a különbségeket nyomatékosítják. Az írott szöveg néhol oka, néhol közvetítője, néhol pedig dokumentuma e folyamatnak.

Másik föltevésünk rokon az előzővel. A források fennmaradási esélyeiből és az írásbeliség terjedéséből következik, hogy minél későbbi időszakot vizsgálunk, annál több, és gyakran annál többféle szöveggel találkozunk. Maga a liturgikus gyakorlat azonban nem többszöröződött meg ez alatt az idő alatt. A kevéstől a sok felé táguló folyamat látszata tehát lehet egyszerűen a források helyzet keltette optikai csalódás. Másrészt azt tapasztaljuk, hogy a liturgikus gyakorlat jóval azelőtt kialakult és változatokká formálódott, hogysem akár egyetlen tulajdonképpeni liturgikus könyvet ismernénk. Ez azt sugallja, hogy kialakítását eleinte sokkal inkább érdemes párhuzamos, független, helyi kezdeményezésekre, mint központi ötletekre és intézkedésekre visszavezetni. A nagyobb liturgiaváltozatok keletkezése ennek megfelelően nem diffúziós, hanem ozmotikus mozgások eredménye: sok és változatos forma közelített egymáshoz, és alakított ki néhány kristályosodási pontot. E kristályosodási pontokból azután valóban kiindulhattak diffúziós folyamatok is, de a liturgia-történet egésze csak e két típus összjátékát megfigyelve érthető igazán. Társadalmi, politikai, kulturális, földrajzi vagy technikai tényezők sokasága befolyásolja, hogy mikor és hol melyik tendencia vált vagy válik uralkodóvá.

Statisztikai megközelítés

A statisztikai megközelítés olyan területeken jellemző, ahol a történeti dimenzió nem hozzáférhető vagy semmitmondó. Ilyen a liturgia-történetben a zsolozsma, pontosabban a zsolozsmaváltozatok csoportjainak és azok viszonyrendszerének kutatása. A zsolozsma legkorábbi értékelhető forrásai időben viszonylag közel állnak gazdagon adatolt korszakához, és nem azonosíthatók olyan történelmi fordulópontok, amelyek éles határt húznának az előbbieket és az utóbbiak között. Ha van egyáltalán őstörténeti kor, akkor az az első fennmaradt források előttre tehető. Mivel tehát a zsolozsmaváltozatok egymás mellett élése mintegy statikusnak mutatkozik az egész középkorban, az adatok viszont a zsolozsma kötött szerkezete miatt jól rendszerezhetők, a genealógiás megközelítéshez képest mára előtérbe került az tárgyilagosságot sugalló, táblázatokkal és adatbázisokkal operáló módszer. Ez kétségtelenül jó szolgálatot tesz az anyag feldolgozása és rendszerezése szintjén, de egyre kifinomultabb algoritmusaival sem válaszolja meg a változatok keletkezésére és kapcsolataira irányuló végső kérdéseinket.

A humán tudományokat rendszerint megkísérti, hogy fölvegyék a versenyt a természettudományokról föltételezett egzaktsággal. Ugyancsak erős a kísértés, hogy azokat a szellemi alkotásokat, amelyek kellőképpen régiek és létrehozójuk nem azonosítható, valamiféle névtelen és öntudatlan, folklorisztikus folyamat termékének tekintsük. E szemléleti mintát megerősítik a népszellemről és a közösségi kultúráról kialakult, máig ható romantikus képzetek. A li-

liturgia látszólag mindenben megfelel ezeknek a közösségi kultúrjakkal szemben támasztott elvárásoknak. Ha hivatkozik is alkotókra, ennek a „felvilágosult” tudomány kevés hitelt ad, vagy jobb esetben szimbolikus tulajdonításnak fogja föl. Maguk a liturgikus formák megszerkesztői is szívesebben maradnak a háttérben: alkotói mivoltuk előtérbe helyezésénél fontosabb nekik, hogy alkotásukat ősinék és kikezdehetetlennek tartsa az utókor. Ráadásul a liturgia, ha keletkezésében nem is, létmódjában valóban közösségi alkotás: széles társadalmi háttere sokáig megakadályozta, hogy radikális változásokat szenvedjen, újabb elemei a régebbiek sérelme nélkül keletkeztek, népszerű vonásai néha fejlődésnek indultak, népszerűtlen vonásai elcsökevényesedtek.

A statisztikai módszer akkor lenne igazán gyümölcsöző, ha a liturgia valóban személytelen folyamatok eredménye lenne. A liturgikus jelenségek ebben az esetben jól körülírható testekként viselkednének, kölcsönhatásuk kimutatható törvényeknek engedelmessé válna; némi túlzással úgy lenne ábrázolható, mint az időjárás, a hő, az elektromosság vagy a mechanika. Ha két jelenség kapcsolatba kerül egymással, akkor találkozásuknak nyoma van, és fordítva: a kapcsolatra utaló jelek találkozást, hatást feltételeznek. Ha viszont —amint feltételezzük— a liturgiát emberek, mégpedig koruk és környezetük szellemi élvonalához tartozó, képzett és öntudatos alkotók hozzák létre, akkor egy-egy liturgiaváltozat létrejötte és környezetéhez való viszonya összetettebb folyamatok eredménye, és ezek a folyamatok inkább a művészi alkotásra, illetve a művészi alkotás más alkotásokkal való dialógusára hasonlítanak. Ennek megállapítása nem jelenti a liturgia folklorisztikus vetületének semmibe vételét: a statisztikai megközelítést magunk is alkalmazzuk, de lépten-nyomon tapasztaljuk korlátait.

Antikvárius megközelítés

Végül az antikvárius megközelítés az anyag megértésére tett tudományos kísérletek kudarcának is fölfogható. Azt értjük ezalatt, amikor a régi korok liturgiaváltozatait nem egy mindegyiket magába foglaló kultúra részeként, hanem önmagukban szemléli és ábrázolja a kutatás. Egy-egy elfeledett, különleges szokás vagy intézmény bemutatása, egy-egy forrásnak vagy forráscsoportnak a helytörténeti érdeklődésen túl nem mutató elemzése, egyenként érdekes, de összképet nem alkotó esettanulmányok közlése jellemző erre az irányra. A földolgozható emlékek sokasága miatt ez a munka a végtelenségig folytatható: hozzáértőknek kutatási területet, konferenciáknak témát, folyóiratoknak közölnivalót biztosít, de a tárgyat és a tárgy iránti érdeklődést elaprózza, és ahhoz az egyre jellemzőbb helyzethez vezet, amikor a tudományos művek egyetlen olvasója saját szerzőjük marad.

E szomorú kórképet a posztmodern értelmiségre jellemző, előkelően agnosztikus szellemi magatartás teszi elviselhetővé: mintha az igazság megismerhetőségének és különösen rendszerbe foglalásának eszméje, következképp

a monográfia mint olyan valami meghaladott dolog lenne, amelyet nyugodtan meghagyhatunk a skolasztikusok naivan vállalkozó szellemének vagy a XIX. század tudományos optimizmusának. A summák és Handbuchok ideje lejárt...

Mindez nincs híján pozitív fejleményeknek, hiszen nagyobb fogékonyságot enged meg az egyedi jelenségek iránt, megkönnyíti, hogy a vizsgált tárgy önmagáért beszéljen, önmagáért legyen érdekes, engedje magát csodálni, vállalhatóvá tegye a rokonszenvet vagy azonosulást; a tudós végre kiléphet a színlelt mindentudás komolykodó szerepéből, és beismerve az egészre érvényes korlátait annál tökéletesebben foglalkozhat a résszel. Nem próbáljuk leplezni, hogy a monografikus igény fönntartása ellenére magunk is ilyesféle gyöngédséggel viszonyulunk a középkori Magyarország úzusához. Csakhogy azt kellett tapasztalnunk: gyöngédségünk tárgya nem mutatja meg önmagát és bontakozik ki teljes valójában, ha nem legszélesebb környezetének összefüggésébe állítva szemléljük.

DE ANTIQUIS
ECCLESIAE
RITIBUS
LIBRI QUATOR.

Collecti ex variis insigniorum Ecclesiarum libris Pontificalibus, Sacramentariis, Missalibus, Breviariis, Ritualibus, seu Manualibus, Ordinariis seu Consuetudinariis, cum manuscriptis tum editis; ex diversis Conciliorum Decretis, Episcoporum Statutis, aliisque probatis auctoribus permultis.

LIBER PRIMUS.

Complectens Historicum de Disciplina in Sacramentorum administratione Tractatum.

PARS PRIMA.

In qua de Baptismo, Confirmatione & Eucharistia agitur.

Studio & opera R. P. DOMNI EDMUNDI MARTENE, Presbyteri & Monachi
Benedictini à Congregatione Sancti Mauri.

ROTOMAGI,
Sumtibus GUILLELMI BEHOURT, Illustrissimi
Archiepiscopi Typographi.

M. D C C.
CUM PRIVILEGIO ET APPROBATIONE.

Martène művének címdala az első kiadás 1. kötetéből (Rouen 1700).

Szintézis felé

Mi is tehát a feladat? Így összegezhetnénk: előbb az egyes források és forráscsoportok antikvárius igényű leírása, majd csoportosításuk és kapcsolódásaik áttekinthetővé tétele a genealógiai és statisztikai módszerek eredményeinek alkalmazásával, de távlatilag szem előtt tartva a teljesség, rövidebb távon pedig az arányosság igényét, hogy tudniillik a feldolgozott adatok tartalmukat tekintve biztosak, egymással összevethetők és a római rítus eredeti elterjedési területét egyre növekvő sűrűséggel lefedők legyenek. Hogy ezt pontosan hogyan kívánjuk elérni, hamarosan részletezni fogjuk. Utóbb viszont, az adatfeldolgozó munka végeztével az egyes rítusváltozatokat kompozíciókként, mintegy a műelemzés eszközeivel kell megközelítenünk, nem feledkezve el történeti dimenziójukról sem, amelyben már a közösségi kultúrájukra jellemző folyamatok a meghatározók. Az így leírt, történelmi összefüggésbe helyezett és összehasonlított elemek azután reményeink szerint kirajzolják majd a középkori Európa liturgikus térképét és annak határmódosulásait.

Hasonló célt tűzött maga elé Edmond Martène bencés szerzetes a XVIII. században, amikor *De antiquis Ecclesiae ritibus* címmel összegyűjtötte a nyugati liturgikus hagyománynak az ő korára feledésbe merült régiségeit. Monumentális művében a mise, a zsoltó, a szentségek, szentelmények és processziók, valamint a szerzetesi élet szertartásai, azaz a liturgia minden összetevője ugyanolyan figyelmet kapott. Forrásbázisa a forradalom előtti Franciaország kódex- és korai nyomtatványállományának jellemző válogatása volt: ennek alapján készített egy-egy összefoglalást rítuselemenként az általa megismert jelenségekről és változataikról, majd szöveggyűjteményszerű mutatványt közölt az általa jellemzőnek vélt forrásokból. A Rajnától keletről, illetve a Pireneusoktól délről származó forrásokhoz ritkán jutott hozzá, a rendelkezésére álló, nagyobb részt a korabeli Franciaország és Nagy Britannia területéről való anyag eredetmeghatározásához és keltezéséhez nem voltak mindig megalapozott értesülései, munkája felőlünk nézve módszertanilag kidolgozatlan és érdeklődésében behatárolt, mégsem akadt senki, aki azóta akárcsak hozzá fogható alkotott volna.

Az ő és műve iránti tisztelet jegyében, annak alapjaira építve, de azokat meg is haladva egy „Új Martène” megalkotásában látjuk a jövő liturgiátörténetének feladatát.